

AZ ÉRTELMISÉG ÉS A NÉP

MIHAIL LIFSIC

Az emberek társadalomban élnek, amely azonban titok marad számukra. A társadalomtudomány sokat tett e titok megfejtése érdekében. Mi a társadalom struktúráját a termelési viszonyokkal, a termelési eszközök tulajdonformájával magyarázzuk. S ez persze tökéletesen helyes, de a társadalom mint egész a maga teljes konkrétságában nem merül ki maradéktalanul a termelési viszonyokban. Ha nem vesszük figyelembe az ezeken felüli maradékot, akkor nem eleven társadalommal lesz dolgunk, hanem csak sémával.

Valóban, mivel magyarázzuk azt a jelenséget, amelyet La Boëthie néhány évszázaddal ezelőtt önkéntes szolgaságnak (*servitude volontaire*) nevezett? Osztálytársadalomban a külön gazdasági érdekekkel bíró emberek többsége ezen érdekek ellenére aláveti magát a hatalommal rendelkező maroknyi kisebbségnek. Nem beszélek e jelenség okairól — ezek nagy vonásokban ismertek. Ezúttal ennek az alárendelődésnek magáról a mechanizmusáról van szó. Miképpen jön létre az „önkéntes szolgaság”?

Persze mi tudjuk, hogy ez a szolgaság csak relatíve önkéntes, mivel fegyveres ember őrzi az osztálybékét, ám voltaképpen ez csupán más formája ugyanannak a kérdésnek: miért van az, hogy ez a fegyveres ember, akit — épp úgy, mint a többiek zömét — nem engednek be az urak szalonjába, házörző kutyájává válik ezen urak tulajdonának, kiváltságainak, mint az az urasági birtokot őrző ninestelen csecsenc vagy ingus, akinek a példáján akarta egyszer Tolsztoj az állam szerepét megmagyarázni?

Közelebb férkőzünk ehhez a titokhoz, ha figyelembe vesszük a társadalom másodlagos ismérvek alapján való differenciálódását. Ezek a másodlagos ismérvek voltaképpen csupán képletesen másodlagosak, mivel már magának a gazdasági életnek a méhében megfigyelhetők az egyes egyének elemi konkurenciájának formájában. Ezen az alapon a belső differenciálódás növekszik és tovagyűrűzik a társadalmi élet valamennyi szférájában. A járulékos, nem lényegi konfliktusok részben elmoszák a valóságosabb határokat, elfedik az alapvetőbb társadalmi ellentmondásokat. Ennek folytán ők maguk válnak lényegiekké. Ilyen például a politikában a kétpárt-rendszer libikókája, amelyet már Swift kigúnyolt a tompavégűek s a hegyesvégűek civakodása formájában. Mint látható, az efféle ellentmondás nem is olyan ártatlan játékszer, ha a mi időnkben is szokatlan törvényszerűséggel kialakul és különböző módokon megismétlődik a tőkésországokban. Az osztálytársadalom különféle konfliktusok légkörében él. Ilyenek például a városi és a falusi életmód különbségei, a faji és törzsi sajátosságok, a szakmai, vallási, pszichológiai jegyek és sajátosságok.

Ha nem vesszük figyelembe a konfliktusoknak ezt a változatosságát,

nem érthetjük meg a kapitalista társadalmat a maga egészében. Minél több ilyen ellentmondás van, annál könnyebben megvalósul a „vezető elit” uralma. Az embereket megosztó másodlagos ismérvek tömegére támaszkodva az uralkodó osztály összefogja ezt a társadalmat, a saját égisze alatt egyesíti, részben erőszakosan, részben fatálisan, vagyis a belső szakadás folytán eltorzult kollektív akarat segítségével. Ilyenformán tiszta nyereség az uralkodó osztály számára a viszály a törzsnemzetiséghez tartozó munkások és a bevándoroltak között, a négerek és az úgynevezett fehér csőcselék között, vagyis a társadalom alsóbb rétegei között, amelyek gyakran még vadabbul gyűlölik a más színűeket, mint a polgári elit. Ide tartozik a társadalom vallási alapon való megosztása is. Az osztálytársadalom egyik legfontosabb másodlagos antagonizmusa, amely mélységes disszonanciát okoz, az értelmiség és a nagy néptömegek elkülönülése. Ez nagyon régi történelmi jelenség, ma azonban különösen élesen hallat magáról.

A művelt kisebbség és az „utca embere”, a „tömegember” közötti konfliktust fájdalmasan érzékeli mindkét fél. Mindaz, ami az ember személyiségét érinti, a legfájdalmasabb. A rendi degradálást könnyebben elviseli az ember, mint a nemzetit; az előbbi kevésbé érzékenyen érinti a személyiséget. Az értelmiség és a nép közötti konfliktus a legalattomosabb ellentmondások közé tartozik, mivel személyes jellegű.

Milyen magatartást tanúsít, mondjuk, a paraszt az értelmiséggel szemben? Gramscinál a következő kis pszichológiai megfigyelést találjuk: „A paraszt magatartása az értelmiséggel szemben kettős, és ellentmondásosnak tűnik: csodálja az értelmiségi s általában az állami tisztviselő helyzetét, de néha megvetést színlel iránta, vagyis csodálatát ösztönös módon az irigység és a szenvedélyes düh elemei hatják át.”¹

És milyen az értelmiség magatartása a néppel szemben? Ez szintén nagy szociálpszichológiai probléma, amelynek megvan a maga története. Az értelmiség néppel szembeni magatartásában joggal különítenek el két történelmi időszakot, két korszakot. Ezt a különbséget Lenin már a XX. század hajnalán megfigyelte. A régi értelmiség, mondotta Lenin, kifejezte a pallérozatlan nép nagy tömegének érületét. A múlt század végén Oroszországban kezdett kialakulni egy új típusú értelmiség, amelyet már az uralkodó osztályok adoptáltak, s amely már hátat fordított a „népimádatnak”. Az első korszak szimbóluma lehet Mihajlovszkijnek arról a narodnyik forradalmárról szóló elbeszélése, aki a cári börtönben azon kesergett, hogy azt a kenyeret kénytelen enni, amelyet a muzsik arca verejtékével teremtett elő. A második típushoz tartozó értelmiséget az eszer Ivanov-Razumnyik eszméi jellemezhetik, aki szerint az értelmiség a magasan a közönséges tömeg fölött lebegő, osztályok feletti elitnek egy neme, míg viszont a közönséges tömegnek a „sablonosság” vagy — ahogy ma mondják — a konformizmus a megkülönböztető jegye. „Valamennyi osztályból és rendből származó egyes — többé-kevésbé markáns színezetű — egyéniségek alkotják az értelmiség osztályok és rendek fölötti csoportját, amelynek fő sajátossága a nyárspolgár-ellenesség” — írta Ivanov-Razumnyik „Az orosz társadalmi gondolkodás története” című művében.²

¹ A. Gramsci: „Marxizmus, kultúra, művészet”, Budapest 1965, 110.

² P. В. Иванов-Разумник: „История русской общественной мысли”, Pétervár 1907, 1, 324.

De kik ezek a nyárspolgárok? Mindenfajta szellemi pallérozottsággal és egyéni sajátossággal szembenálló fajankók szintén osztályok feletti halmaza. Így születik meg az a mítosz, hogy az „élcsapatot” alkotó intellektuális kisebbség ősi ellentétben van az „eljövendő tuskóval”, aki csak tele akarja tömni a hasát, aki veszélyezteti a kultúrát. „Az éhező proletárnak és a jóllakott nyárspolgárnak — írta Merezkovszkij 1906-ban — különbözők a gazdasági érdekei, de a metafizikájuk és a vallásuk azonos: a mérsékelt józan ész metafizikája, a mérsékelt nyárspolgári jóllakottság vallása.”³

Nyugaton ez a közkeletű elképzelés Prospero és Caliban örök konfliktusáról már sokkal korábban kialakult: az 1848-as forradalom után. Gondoljunk csak Renanra, aki a „tuskó-törzs” ellen kiélezett, nyilvánvaló tendenciával támasztotta fel ezt a shakespeare-i legendát, vagy Bourget-re, demokrácia elleni pálfordulására. Ehhez a fellengzős nyárspolgár-ellenességhoz képest annak a bűnbánó értelmiségnek az érzülete, amely le akarja vezekelni a vétkét a néppel szemben és dolgozni akar a nép javára — mindenfajta narodnyikság minden naivsága ellenére — mégis magasztosabb valaminek tűnik fel. Nem véletlenül méltatta Gramsci a „nép közé járás” efféle eszméinek előnyeit, még ha azok mérsékelt kultúraterjesztés formájában nyilvánulnak is meg. „Ezek a mozgalmak — mondotta — érdeklődésre méltók voltak, és megérdemelték, hogy tanulmányozzák őket: sikerük volt abban az értelemben, hogy bebizonyították: az „egyszerű” emberekben őszinte lelkesedés és erős akarat él, hogy egy magasabb kultúrformához és világnézethez emelkedjenek fel.”⁴

Az „idealizmus”, ahogy Gramsci a népek hátafordító értelmiség alapvető szellemi attitűdjét nevezi, az efféle mozgalmak ellenségeként viselkedett.

Hasonló folyamat ment végbe a másik póluson: a néptömegek helyzetében. Az érett kapitalizmus sokat fáradozott azon, hogy a népet csőcselékké változtassa. Nem beszélék azokról a közismert jelenségekről, amelyek azzal függnek össze, amit az „ipari társadalom” jelenkori teoretikusai a fogyasztás érájának neveznek: a szabvány nyárspolgárról, aki — az egyik német szociológus találó kifejezése szerint — már nem is él, hanem akit „élnek”. Az „egyszerű ember” elvesztette eredeti hagyományos vonásait, s az a veszély fenyegeti, hogy Čapek szalamandrájává változik át. A társult tőke korszakának, a monopóliumok uralma korszakának kapitalizmusa a szükségletekkel és magával az emberek tudatával manipulálva széria-gyártmánnyá teszi a személyiséget, létrehozva az úgynevezett tömegkultúrát, az aszfalt kultúráját. Politikai tekintetben ez a folyamat összefügg azzal, amit Engels „felülről jövő forradalmak érájának” nevezett, olyan jelenségekre célozva, mint a bismarckizmus Németországban és a cezarizmus Franciaországban. Egyre erősödik és hallatlan méreteket ölt korunkban az imperialista politika plebiszcitárius, sárga eleme és szociális demagógiája.

Az értelmiség és a tömeg közötti szakadék, amely összekuszálja a valóságos szociális határokat vagy legalábbis elfedi őket a szellemi világ két pólusa (a tömeg konformizmusa és a személyiség eredetisége) között feszülő, osztályok feletti ellentmondás látszatával, a jelen kor jellemző ismérvei közé tartozik. Nem tarthatjuk persze ezt a modern mítoszt rosszindulatú emberek egyszerű kitalálásának. Kétségtelenül megvan benne az, amit Marx objektív elképzelésnek, olyan illúzióknak nevezett, amely nem függ az emberektől, hanem a való-

³ Д. С. Мережковский: „Грядущий хам”, 1906, 10.

⁴ А. Грамски: „Философiai írások”, Kossuth 1970, 52.

ságos, spontán társadalmi folyamat tükreinek rendszerében gyökerezik. A tény azonban az, hogy ez az értelmiség és a nép közötti másodlagos antagonizmus az egyik fontos eszközévé válik a nemzet elnyomásának, s ennek megfelelően akadályává lesz annak, hogy a nemzet demokratikus alapon összeforrjon a társadalom igazi ellenségei, parazitái ellen, hogy létrejöhessen az a szövetség, amit Gramsci morális-intellektuális blokknak nevezett.

Gramsci nagy érdeme, hogy megértette, milyen veszély rejlik ebben a hamis, de történelmileg adott szakadékbán. „Megjegyzendő... — írta —, hogy az értelmiségi csoportok minden országban — bár különböző mértékben — erősen elszakadtak a néptömegektől: még azok is, amelyek a legnagyobb létszámúak és a legközelebb állnak a nemzet perifériájához, mint a tanítók és a lelkészek.”⁵ Gramsci a rá jellemző tág történelmi horizonttal felvázolta ezt a problémát hazája múltjában és jelenében. Gyakran folyamodott a reneszánsz kori kultúra példájához. A reneszánsz korszakának labilitása, tragikus fináléja éppen annak volt a következménye, hogy a társadalom élen járó része elszakadt a kultúra népi alapjától, elvesztette azokat a mély emberi tartalmakat, amelyeket messze maga mögött hagyott. Ebben a szakadékbán gyökerezett a katolikus ellenforradalomnak, az egyház új győzelmének lehetősége. „A vallások — és kivált a katolikus egyház — ereje — írta Gramsci — abban állt és áll, hogy elevenen érzik az egész „vallásos” tömeg doktrinális egyesítésének szükségességét, s harcolnak azért, hogy az intellektuálisan magasabban álló rétegek ne szakadjanak el az alsóbbaktól.”⁶ Az egyház ki tudta használni a fentebb említett szakadékokat, tömöríteni tudta a társadalmat egy alacsonyabb szinten, s el tudta fojtani a korábbi idők szabadabban gondolkodó embereinek, „avantgardistáinak” szellemét, kihasználva az „egyszerű lelkek” tömegeinek irántuk való bizalmatlanságát. Így váltak lehetségessé a Vanini, Théophile de Viau, Claude Le Petit ellen indított hírhedt perek. Általában ilyen a tragédiája a múlt minden haladó szellemi mozgalmának, amely nem tudta leküzdeni ezt a szakadékokat, s ezért mindig kicsit olyasmi volt, mint „lakoma pestis idején”.

Ebből fakad — sokkal nagyobb mértékben — a XVIII. századi felvilágosítók haladó ideológiájának veresége a francia forradalom után, amikor az Európában kialakult népi szabadságmozgalmak mély demokratizmusuk ellenére bizonyos reakciós vonásokat is mutattak. Gondoljunk csak az „elfranciásítottak” tragédiájára Spanyolországban. Még nagyobb mértékben ilyen a viszony a múlt századi haladó gondolkodás és a XX. század elején kibontakozott retrográd szellemi irányzatok között. Amikor az avantgarde szellemi pretenziói Prospero és Caliban antagonizmusává, az értelmiségiek és az „utca embere” közötti, tudatosan mélyített szakadékká válnak, szükségképpen megjelenik a fekete-százas, aki ezt mondja: „Nézzétek csak, mit művelnek ezek a tintanyalók, megzabálják a ti népi kenyérkéteket!” Maguk közül az anarcho-dekadensek közül válnak ki a demagógok, akik elfogadják az utca nyelvét. A megcsömörlött, a néptől elszakadt kultúrától csupán egyetlen lépést kell megtenni a hagyományos patriarchális értékek képmutató és kétértelmű feltámasztásáig, a tudatosan barbár nyárspolgáriságig. Gondoljunk csak a „tősgyökeres” francia Barrés evolúciójára, sőt, az olyan figurákra, mint Mussolini és Goebbels.

Gramsci ezt írta: „Az immanens filozófiáknak általában éppen az az egyik

⁵ Uo. 66–67.

⁶ Uo. 51.

legnagyobb gyengeségük, hogy nem tudtak ideológiai egységet teremteni az alsók és a felsők, az „egyszerű” emberek és az értelmiségiek között.”⁷ A XIX. század második felétől egyre inkább fokozódik a konfliktus a nonkonformizmusába fulladt értelmiség és a nyárspolgári többség között. Az utóbbi könnyen prédájává válik a retrográd mozgalmaknak és a bonapartista, sovíniszta, militarista vagy fasiszta típusú szociális demagógiának. A társadalom e megosztottsága nélkül, a tömegek homályos elégedetlenségének és a fejlettebb réteg iránti bizalmatlanságának kihasználása nélkül, az értelmiség üldözése nélkül az „uralkodó elit” nem tudná sokáig elodáztatni a történelem által bukásra ítélt kapitalista társadalom pusztulását. A polgári ideológia uralmának mechanizmusa hasonlít a politikai kétpárt-rendszerre: az „immanens filozófiák” szuperhaladó, avantgardista pretenzióira támaszkodik, s ugyanakkor learatja a „plebsz”-szel való szakításuk gyümölcseit, ellenőrzése alá vonva és a tömegbefolyásolás összes lehetséges eszközeivel alacsony színvonalon tartva a többség tudatát. A polgári világ politikai gondolkodásának különböző árnyalatai e két pólus között helyezkednek el, ezek ellentétessége alapján fejlődnek vagy az „erőegyensúly” különböző kombinációit hozzák létre.

Számtalan példát lehetne felsorolni, én azonban csupán az NSZK jelenlegi társadalmi életének egyik jellemző vonására hivatkozom. Éppen most fejeztem be egy érdekes kétkötetes kiadvány, a „Club Voltaire” olvasását. A kiadványban neves német — és nemcsak német — írók szólnak meg, akik ateista vagy legalábbis antiklerikális érzelműek. Nyilatkozataikban gyakran találkozunk antifasiszta kitételekkel. Czestny, az almanach kiadója az első kötethez írott előszóban azt mondja, hogy a mai Nyugat-Németország az 1933 előttihez hasonló helyzetben van, azzal a különbséggel, hogy jelenleg a legreakciósabb erők jobboldali katolikus színűre vannak átmázolva. Ám az almanach résztvevői mindezen haladó kijelentéseik ellenére olyan maroknyi tudatos kisebbségnek vallják magukat, amely az „immanens filozófiát” képviseli a liberálisán értelmezett Nietzsche szellemében, s természetesen élesen elhatárolják magukat mindattól, ami kommunista, marxista. Érdekes Haftmann-nak, az ismert kritikusnak az a cikke, amelyben igazolja a szűzanya s a többi szent fölötti erotikus gúnyolódást, ami a „Spur” című anarcho-dekadens lírai antológiában található. A mai Nyugat-Németországra roppant jellemzők a vallás megsértésével és a művészetben elburjánzott pornográfiával kapcsolatos bírósági perek. Természetesen a nyárspolgári erkölcsösség képmutatása rászolgál a leleplezésre. De a szuperintellektuelek kirohanásai nemcsak hogy ártalmatlanok a fennálló rendre nézve, hanem még hasznosak is az uralkodó ideológia számára, mert lehetővé teszik az elterjedt szenzációhajhász sajtónak, hogy akkumulálja a nyárspolgári bizalmatlanságot minden haladóval szemben, új madárijesztőt kreálva, amelyet harminc esztendővel ezelőtt „kultur-bolsevizmusnak” neveztek.

Az egyetlen alternatíva a régi kultúra szokásos ciklusával — avantgarde drámájával és retrográd mozgásaival — szemben éppen a nemzetnek az a demokratikus alapon való összefforrása, amit Gramsci előre látott. Ő arról beszél, hogy be kell tömni a „réseket” az értelmiség és az „egyszerű emberek” tömege között, hogy semmiféle reakciós erő ne tudja kihasználni ezt a konfliktust, amikor a haladó erőket alá akarja rendelni a saját „fegyelmének” és konzervatív alapon akarja fenntartani a társadalom egységét. Meg kell terem-

⁷ Uo.

teni „... a tömegek, s nem pusztán kis értelmiségi csoportok szellemi fejlődését... politikailag”⁸ — írta Gramsci.

Ebből a szempontból nem ért egyet a „tömegkultúra” nyárspolgáriságának a művelt emberek körében szokásos megvetésével. Sue regényeinek az átlagolvasó számára hozzáférhető tradícióját Dosztojevszkij a nagy művészet színvonalára emelte. Gramsci nem az antitézisést szeretné a mai szórakoztató „folytatásos” irodalomnak, nem valamely irodalmi iskola absztrakt újítása által való tagadását. Olyan „irodalmár-osztagról” ábrándozik, amely fel tudná emelni azt, ami már létezik. „A legközönségesebb előítélet az, hogy az új irodalomnak azonosulnia kell egy intellektuális eredetű költői iskolával, mint a futurizmus esetében volt. Az új irodalom premisszája csak történeti, politikai és népi lehet: azt kell kidolgoznia, polemikusan vagy más módon, az nem érdekes, ami már megvan, az érdekes az, hogy gyökereit a népi kultúra humuszába mélyessze, úgy, ahogy van, annak ízléseivel és tendenciáival stb., annak erkölcsi és intellektuális világával, még ha elmaradott és konvencionális is.”⁹ Itt Gramsci bizonyos értelemben közel áll Lenin eszméihez, ahogyan azok akár csak Clara Zetkinnel folytatott ismert beszélgetésében kifejezésre jutottak.

Könnyű belátni, hogy ez a probléma tükröződik a forradalmi politika terén is. Összefügg azzal a tragédiával is, amely jelenleg Kínában lejátszódik. Gramsci egyszer megjegyezte, hogy a szocializmus és a tömegmozgalom, miután a „gyakorlat filozófiájában” összeforrt, időnként ismét a szétválás periódusaiba kerülhet. Az ilyen szétválások azt jelentenék, hogy az ország forradalmi kisebbsége visszatér a blanquizmus, a bakunyinizmus, a nyecsajevizmus¹⁰ elavult eszméihez és módszereihez.

Nagy szerencsétlenség, ha a kisebbség parancsolgatni akar a nagy, szétforgácsolt tömegnek, hogy az utasítgatás és az erőszak régi, kincstári módszereivel vezesse el a jövőbe. Az ilyen történelmi földcsuszamlások természetesen a legreakciósabb eredményekhez vezethetnek. Jól tudjuk, hogy Lenin végzetesnek tartotta ezt a veszélyt a forradalmi mozgalomra nézve. „Az igazi forradalmár számára — írta az arany jelentőségéről szóló cikkében — a legnagyobb veszély, sőt talán az egyetlen veszély, a túlzott forradalmiság, amikor megfeledeznek arról, hogy milyen határok és körülmények között helyénvaló és eredményes a forradalmi módszerek alkalmazása. Az igazi forradalmárok legtöbbször éppen akkor törték ki a nyakukat, amikor a 'forradalmat' nagybetűvel kezdték írni és csaknem isteni jellegűvé avatták, amikor kezdték elveszteni a fejüket és képtelenné váltak arra, hogy a legnagyobb hidegvérrel és teljesen józanul megfontolják, mérlegeljék, ellenőrizzék mikor, milyen körülmények között, melyik területen kell forradalmi módon cselekedni, s mikor, milyen körülmények között, melyik területen kell áttérni a reformista cselekvésre.”¹¹ Lenin mindig különös erővel hangsúlyozta, hogy nem szabad elszakadni a tömegektől, messze magunk mögött hagyni a népi tartalékokat, a parancs erejébe vetett vak hit forrásává változtatni a forradalmi akaratot.

Minél inkább elkülönül a maga tömegtalajától a forradalmi kisebbség, annál védtelenebbé válik a cezarizmusnak, a szociális demagógiára támaszkodó

⁸ Uo. 56.

⁹ A. Gramsci: „Marxizmus, kultúra, művészet”, 222.

¹⁰ Szergej Gennagyijevics Nyecsajev (1847—1882) orosz anarchista nevéből: összeküvés, lázongás, elvtelen terrorizmus. — A. szerk.

¹¹ Lenin Válogatott Művei, III, Kossuth 1967, 361.

egyszemélyi uralomnak esetleges próbálkozásaival szemben. Ez logikailag szükségszerű második aktusa ugyanakkor a folyamatnak. Mao kiadta a lázadás jelszavát, és természetesen az ilyen felhívások visszhangra találhatnak a népben, amely már kiábrándult mindenféle „nagy ugrásból” és eléggé dezorientálódott. Ugyanakkor a tömegek forradalmi energiája könnyen káros irányba terelődhet, és a Mao elleni opposíció kudarcot fog vallani, ha nem sikerül visszaszereznie a nép bizalmát, összefornia a néppel és demokratikus fellendülésbe átcsapnia.

Úgy vélem, hogy Gramsci „Börtön-füzetek” című írásában megsejtette, milyen „kulturális forradalmak” veszélyeztethetik az óriási mértékben terebélyesedhető forradalmi mozgalmat. „Intellektuális-morális blokk” a nagy többséggel — ez az egyetlen alternatíva, az egyetlen gát a kultúra ellen irányuló mindenfajta sötét mozgalmakkal és „kulturális forradalmakkal” szemben.

(Fordította Csibra István)

(1967) Eredeti szövege megjelent

a „Problemi rabocsevo dvizsenyija”

c. gyűjteményes kötetben